

نگاهی به
نشر منابع سنددار تاریخ معاصر ایران
۱۳۴۷-۱۳۵۸

زهرا میرزاخانی

اهمیت اسناد در زندگی یک ملت را می‌توان اهمیت حافظه در زندگی فرد دانست. این‌گونه مدارک نه تنها وسیله درک تاریخ و شناخت تحولات اجتماعی، اقتصادی، اداری و علمی یک ملت است بلکه ابزاری برای تسهیل پیشرفت در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است و با اتکاء بر آن می‌توان جلو تکرار اشتباهات گذشته را گرفت و راه پیشرفت آینده را هموارتر و آسان‌تر ساخت. اسناد آرشیو از نظر یک مورخ نه تنها بیان‌کننده رشد و فعالیت‌های دولت است بلکه توسعه و تکامل ملت را نیز نشان می‌دهد.^۱ به دلیل ارزشمندی اسناد و مدارک است که مورخان، نویسندگان، محققان و سیاستمداران همواره کوشیده‌اند در نوشته‌ها و گفته‌های خود به آن استناد جویند و از این جهت است که صحت و سقم نوشته‌ها و گفته‌ها براساس میزان استفاده از اسناد و نیز نوع اسناد استفاده شده سنجیده می‌شود.

تا زمانی که کلبر (Colbert) صدراعظم فرانسه در سال ۱۶۶۳ میلادی مجمع تحقیقات تاریخی (محل گردآوری، نگهداری و نشر کلیه دستورات‌العملها و فرمانهای پادشاهان فرانسه) را بنیاد نهاد کسی به اهمیت اسناد، فرمانها و مکاتبات درباری تا این حد پی نبرده بود و پس از آن بود که سایر کشورها نیز دست به چنین کاری زدند چنانکه چند سال بعد ایتالیا نیز مجموعه‌ای از اسناد را در ۲۵ جلد به وسیله موراتوری (Moratori) منتشر ساخت و بقیه کشورها نیز به تبعیت از فرانسه و ایتالیا به نشر مجموعه اسناد و

1. T. H. Schellenberge. *Modern Archives: Principles and Techniques*. (Chicago, The University of Chicago Press, 1956). p. 8.

تمرکز آن به صورت یکجا پرداختند.^۲

از اواخر قرن نوزدهم شناخت تاریخ به عنوان یک علم در دانشگاهها و مراکز علمی مورد توجه قرار گرفت و مورخان به بررسی روشهای تحقیقی در تاریخ، تحلیل مسندرجات اسناد آرشیوها، مطالعه تطبیقی متون و مآخذ و استفاده از منابع باستان‌شناسی و زبان‌شناسی پرداختند.^۳ در ایران از اوایل قرن ۱۳ در نتیجه آشنایی ایرانیان با تمدن غرب، تاریخ‌نویسی نیز مانند سایر رشته‌ها تحت تأثیر فرهنگ اروپایی قرار گرفت. نوشتن سفرنامه‌ها به وسیله مأموران ایرانی در اروپا که حاوی اطلاعات زیادی راجع به تاریخ و زندگی مردم اروپا بود، باعث گسترده‌گی مفهوم تاریخ‌نویسی شد و تاریخ‌نویسان چندی نیز دست به نوشتن کتب تاریخی زدند. نوشته‌های فتحعلی آخوندزاده، میرزا آقاخان نوری و دیگران طرح مسائل تاریخی بودند^۴ اما استناد به سند در آن جایی نداشت. گویا نخستین بار که در مطبوعات فارسی به انتشار اسناد توجه و مبادرت شده‌است در مجله «شرق می‌باشد که تحت عنوان «یک سلسله اسناد تاریخی» در شش شماره از آن مجله چند سند درباره جنگ دوم ایران و روس به وسیله شرف‌الدین میرزا قهرمانی به چاپ رسید.^۵

انتشار اسناد تاریخی به صورت کتاب نیز اول بار به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی تحت عنوان «مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی ایران» توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب در سال ۱۳۴۱ به چاپ رسید.^۶ در سالهای اخیر توجه به اسناد رو به فزونی نهاده‌است و شاهد این هستیم که اسناد از محقق فراموشی به در آمده‌اند و اسناد موجود در بایگانیهای راکد مؤسسات و سازمانها، صندوقچه‌های منازل، آرشیوهای خانگی و یادداشتهای خصوصی خارج شده و به صورت مجموعه یا گزیده توسط افراد و یا سازمانها منتشر می‌شوند. در بررسی حاضر سعی بر آن است که میزان کتابها و مقاله‌های تاریخ معاصر فارسی زبان که پس از انقلاب اسلامی منتشر شده‌اند بررسی شوند و مشخص شود که در کتابها و مقاله‌های تاریخ معاصر تا چه حد از سند به عنوان یکی از ابزارهای تحقیق استفاده شده و معلوم گردد پراکندگی موضوعی اسناد به چه صورت است و اسناد چه دوره‌ای از تاریخ معاصر ایران بیشتر مورد توجه، تأکید و معرفی قرار

۲. جهانگیر قائم‌مقامی. مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخ. (تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵). صص ۷-۸.

۳. عبدالحسین زرین‌کوب. تاریخ در ترازو؛ درباره تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری ایران. (تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۵). صص ۱۰۶.

۴. فریدون آدمیت. اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی. (تهران، پیام، ۱۳۵۷). صص ۱۵۵-۱۶۵.

۵. جهانگیر قائم‌مقامی. یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلاویزان تا پهلوی. (تهران، نشریه ستاد بزرگ ارتش‌ناران،

کمیته تاریخ، ۱۳۴۸). ش ۵، ص ۷، پانویس. ۶. همان‌جا، ص ۷.

گرفته است. متون سنددار در این تحقیق به منابعی اطلاق شده است که در آنها اسناد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، مالی و یا نظامی تاریخ معاصر ایران مورد استفاده، نقد یا معرفی قرار گرفته باشد.

در کارگردآوری اطلاعات، علاوه بر مراجعه به کتابخانه‌های تخصصی تاریخ، فهرستهای کتابشناسی کتابخانه ملی ایران سالهای (۱۳۵۸-۱۳۶۱)، کتابنامه سالهای (۱۳۶۲-۱۳۷۳)، کتاب هفته سال ۱۳۷۴ از انتشارات معاونت فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی نیز بررسی شده است. در بخش مقالات، مقاله‌های یازده مجله مرتبط با حوزه تاریخ معاصر ایران (اطلاعات سیاسی - اقتصادی، بررسیهای تاریخی، باستان‌شناسی و تاریخ، تاریخ و فرهنگ، معاصر، پانزده خرداد، حوزه، مجله دنیا، مجله سیاست خارجی، مجله یاد، گنجینه اسناد و فصلنامه مطالعات تاریخی) منتشر شده طی سالهای ۱۳۵۸-۱۳۷۴ بررسی شد.

نتایج این بررسی نشان می‌دهد که:

طی دوره ۱۶ ساله ۱۳۵۸-۱۳۷۴ کلاً ۳۴۸۷ عنوان مقاله و کتاب چاپ اول به زبان فارسی در حوزه تاریخ معاصر ایران منتشر شده است که از این تعداد ۲۴۷۴ عنوان کتاب و ۱۰۱۳ عنوان مقاله بوده است. از کل منابع تاریخ معاصر منتشر شده ۸۴۹ عنوان (۲۴/۳۵ درصد) سنددار و ۲۶۳۸ عنوان (۷۵/۶۵ درصد) بدون سند می‌باشد. مقایسه داده‌ها نشان می‌دهد که کتابهای بدون سند تقریباً ۳ برابر کتابهای سنددار و مقاله‌های بدون سند ۲/۵ برابر مقاله‌های سنددار است. درصد بالای منابع بدون سند (۷۵/۶۸ درصد) در قیاس با منابع سنددار (۲۴/۳۵ درصد) گواهی است بر این که استناد به سند در متون تاریخ معاصر ایران قابل توجه نیست و نشان‌دهنده راهیابی کم اسناد به این حوزه انتشاراتی است.

سهم کتابهای سنددار در طی سالهای فوق ۵۵۹ عنوان (۱۶/۰۴ درصد از کل) و مقاله‌های سنددار ۲۹۰ عنوان (۸/۳۱ درصد از کل) می‌باشد.

بررسی میزان انتشار کتاب و مقاله در طی سالهای مورد بحث نشان می‌دهد که سال ۱۳۷۰ با ۱۱۳ عنوان (۵۵ کتاب و ۵۸ مقاله) سال اوج انتشار منابع سنددار و ۱۳۷۴ با ۱۹ عنوان (۱۸ کتاب و ۱ مقاله) کمترین میزان انتشار را داشته است.

میزان تألیف و ترجمه‌ای بودن متون سنددار

بررسی وضعیت تألیف و ترجمه‌ای بودن متون سنددار نشان می‌دهد که ۹۵/۱۷ درصد کتابها تألیف و ۴/۸۳ درصد آن ترجمه بوده است. در بخش مقالات نیز فقط ۳۴٪ از مقاله‌ها ترجمه‌ای بوده است. این امر می‌تواند ناشی از فعالیت کم مترجمان در

خصوص ترجمه این متون و یا اصولاً به علت انتشار پایین متون سنددار تاریخ معاصر در خارج از کشور باشد.

دوره تاریخی متون سنددار

منظور از دوره تاریخی مقطع زمانی اسناد معرفی شده در کتاب یا مقاله می‌باشد که ممکن است مربوط به دوره‌های فوق باشد: ۱. قاجار (۱۱۹۳-۱۳۴۴ق). ۲. پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰) ۳. پهلوی دوم (۱۳۲۰-۱۳۵۷) ۴. قاجار - پهلوی (۱۱۹۳ق. ۱۳۵۷ش)، در مورد قاجار - پهلوی این توضیح ضروری است که اسناد معرفی شده در کتاب یا مقاله ممکن است مربوط به دوره قاجار و پهلوی باشد، لذا تحت عنوان قاجار - پهلوی معرفی می‌شود.

بررسی اسناد مربوط به متون منتشر شده در سالهای فوق حاکی از آن است که اسناد دوره پهلوی دوم با ۳۳/۶۶ درصد بالاترین میزان راهیابی به متون تاریخ معاصر را داشته است. در دسترس بودن اسناد دوره پهلوی دوم، متأخر بودن این سلسله، نیاز و ضرورت شناخت بهتر دوره پهلوی به منظور تدوین دقیق تاریخ انقلاب اسلامی، گرایش جامعه به خصوص جوانان به تاریخ معاصر، آگاهی مردم نسبت به مسائل سیاسی و اجتماعی و علاقه‌مندی آنها به سرگذشت خود و کشورشان می‌تواند انگیزه و مشوق محققان، مورخان و ناشران در بازتاب و نشر اسناد این دوره از تاریخ کشورمان باشد.

شایان ذکر است که اسناد دوره قاجار با ۳۱/۳۲ درصد بعد از اسناد دوره پهلوی دوم قرار دارد و اسناد قاجار - پهلوی ۲۰/۳۹ درصد در مرتبه سوم و اسناد پهلوی اول با ۱۶/۶۴ درصد در مرتبه آخر قرار گرفته است.

گرایش موضوعی اسناد

در خصوص گرایش موضوعی اسناد برای اینکه بررسی آماری آسان‌تر و در مجموعه‌های کلی‌تری بررسی شود اسناد درج شده در کتابها و مقاله‌ها به هفت دسته کلی: روابط خارجی، سرگذشت‌نامه؛ اوضاع سیاسی و نظامی؛ اوضاع اقتصادی و اجتماعی، اوضاع فرهنگی، وقایع و حوادث و تاریخ محلی تقسیم شد. پراکندگی موضوعی اسناد نشان می‌دهد که اسناد سرگذشت‌نامه با ۳۱/۵۷ درصد بیشترین معرفی در متون را داشته‌اند. اسناد سرگذشت‌نامه شامل اسناد مبارزات و فعالیت‌های رجال سیاسی، مذهبی و فرهنگی کشور است. بررسی اسناد این بخش نشان می‌دهد که اسناد رجال مذهبی (روحانیت) بیش از سایر رجال منتشر شده است. در میان رجال مذهبی اسناد آیت‌الله کاشانی بیشترین میزان معرفی را داشته است. پس از رجال مذهبی

دولتمردان سیاسی دوره پهلوی دوم کانون توجه مورخان بوده است. در این بخش نیز دکتر مصدق از میان سایر رجال بیشترین اسناد معرفی شده را به خود اختصاص داده است. اسناد رجال فرهنگی در مقایسه با رجال سیاسی و مذهبی کمتر معرفی و منتشر شده است.

اسناد با موضوع وقایع و حوادث سیاسی با ۱۹/۴۳ درصد بعد از اسناد سرگذشتنامه قرار گرفته‌اند. در این بخش اسناد انقلاب مشروطه، کودتای ۲۸ مرداد، کشف حجاب و شورشها و قیامهای عشایر بیش از سایر اسناد معرفی شده‌اند. از میان اسناد نحله‌ها و تفکرات سیاسی اسناد فراماسونری و حزب توده بیش از دیگر اسناد معرفی شده‌اند.

اسناد با موضوع روابط خارجی با ۱۸/۷۳ درصد در مرتبه سوم قرار گرفته است. در این بخش اسناد روابط خارجی ایران و روس و ایران و انگلیس بیشترین میزان معرفی را داشته است. پس از آن، اسناد روابط مرزی و قراردادهای مالی و معاهدات با سایر کشورها قرار دارد.

در بخش موضوع فرهنگی، اسناد مطبوعات بیشترین معرفی را داشته‌اند. در بخش وقایع نظامی و سیاسی، اسناد نظامی قابل توجهی ارائه نشده است؛ فقط می‌توان به اسنادی چند در مورد پلیس و ژاندارمری اشاره کرد.

در بخش وقایع اقتصادی و اجتماعی، اسناد مربوط به اوضاع اجتماعی سلسله قاجار، به خصوص دوره ناصری، بیشترین معرفی را داشته‌اند. در بخش تاریخ ملی، اسناد ایلات و عشایر استانهای آذربایجان و کردستان بیشترین معرفی را داشته‌اند.

مقایسه توزیع جغرافیایی ناشران و بررسی میزان فعالیت ناشرین دولتی و خصوصی منابع سنددار:

علی‌رغم پراکندگی اسناد در شهرهای مختلف، مقایسه توزیع جغرافیایی انتشارات بیان‌کننده این است که فعالیت انتشاراتی کشور در تهران متمرکز شده. بی‌تردید امکانات تحقیق، تسهیلات استفاده از سند، سهولت دسترسی به امکانات طبع و نشر سبب شده است که تهران سهم ۹۰ درصد از نشر منابع سنددار را به خود اختصاص دهد است. شایان ذکر است عناوینی که در شهرهایی مانند اصفهان، شیراز، مشهد، و تبریز به چاپ رسیده است یا موضوع و اسناد آن مربوط به تاریخ همان شهر بوده است یا مؤلفان و محققان کتابها مقیم آن شهرها بوده‌اند. بررسی سهم فعالیت ناشران خصوصی و انتشارات سازمانهای متولی اسناد نشان می‌دهد که ناشران خصوصی سهم بیشتری در تولید متون سنددار نسبت به سازمانهای متولی اسناد داشته‌اند و این سازمانها، علی‌رغم در اختیار داشتن امکانات لازم، اسناد و کارشناس، مواد لازم برای چاپ و نشر، بودجه و امکانات مالی سهم کمتری در تولید متون سنددار داشته‌اند و ناشران خصوصی

توانسته‌اند با سهم ۸۰ درصد تولید این نوع منابع، نقش فعال‌تری ایفا کنند. بررسی نوع متون منتشر شده از سوی سازمانهای دولتی نشان می‌دهد که بعضی از این ناشران، حوزه موضوعی خاصی را دنبال کرده‌اند مانند وزارت امور خارجه که بخش اعظم اسناد مربوط به روابط خارجی ایران را منتشر کرده است. برخی از ناشران دولتی نیز اقدام به انتشار اسناد سازمان خود نموده‌اند مانند مرکز اسناد انقلاب اسلامی که اسناد ساواک را منتشر می‌کند. بعضی نیز اسناد موجود در سازمان خود را موضوعی و به صورت مجزا به چاپ می‌رسانند مانند سازمان اسناد ملی ایران و مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

مقایسه نوع انتشارات ناشران دولتی نشان می‌دهد که مرکز اسناد انقلاب اسلامی در زمینه انتشار مقاله‌سنددار بیش از سایر ناشران دولتی فعالیت داشته است و سازمان اسناد ملی ایران در زمینه انتشار کتاب‌سنددار فعال‌تر بوده است.

پیشنهادها

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان نتیجه گرفت که در ایران به طور شایسته اسناد و مدارک توجه نشده است لذا بجاست این نارسایی از طرف مسئولان، مورخان، دست‌اندرکاران و صاحب‌نظران مورد توجه قرار گیرد. با توجه به نقش اساسی سند در تحقیقات، به خصوص تحقیقات تاریخی، موارد زیر پیشنهاد می‌شود:

۱. تلاش بیشتر در جهت ارتقا کمی متون (مقاله و کتاب) سنددار
۲. اقدام به ترجمه متون سنددار خارجی (که از طریق آن اسنادی که در خارج از کشور می‌باشد معرفی می‌گردد)
۳. اهتمام مسئولان مراکز اسنادی مانند سازمان اسناد ملی ایران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر... جهت انتشار اسناد موجود در آن مراکز
۴. نمایه‌سازی، فهرست‌نویسی اسناد سازمانها و مؤسسات و آماده بهره‌برداری ساختن آن جهت مورخان و محققان و ایجاد امکانات و تسهیلات جهت استفاده از اسناد
۵. همکاری سازمانها و مؤسسات اسنادی با یکدیگر جهت اشاعه و تولید فهرستهای مناسب از اسناد موجود با روشهای مشترک و استاندارد به صورت کتاب یا دیسکهای رایانه‌ای.